

ТУЛЬЧИНСЬКИЙ ПАЛАЦ ПОТОЦЬКИХ ЯК ОСЕРЕДОК КУЛЬТУРНО- МИСТЕЦЬКОГО ЖИТТЯ

Людина є елементом будь-якої форми соціальності, від найпростіших спільнот до сучасних цивілізаційних та політичних суперсистем. Тому погляд на історичні процеси, на суспільство не відокремлений від вивчення окремих особистостей і династій. У цій науковій статті мова йде про рід Потоцьких, його внесок в історію та культуру України.

Ключові слова: рід, Потоцькі, Тульчин, магнат, маєток, палац, шедевр, культура, мистецтво.

Человек является элементом любой формы социальности, от простейших общностей до современных цивилизационных и политических суперсистем. Поэтому взгляд на исторические процессы, на общество не отделим от изучения отдельных личностей и династий. В этой научной статье речь идет о роде Потоцких, его вкладе в историю и культуру Украины.

Ключевые слова: род, Потоцкие, Тульчин, магнат, имение, дворец, шедевр, культура, искусство.

A man is an element of any form of sociality from the earliest community to the modern civil and political super system. That is why this view to the historical processes, society is inseparable from studying of some persons and families. The article deals with the Pototsky's family and its contribution into the Ukrainian history and culture.

Key words: family, Pototski, Tulchin, magnate, estate, palace, masterpiece, culture, art.

Українська та світова культурна історія представлена низкою видатних родин, серед яких особливе місце належить і родині Потоцьких, багатогранна діяльність представників якої розгорталася в межах великого часового і територіального простору.

Кожне покоління роду Потоцьких відзначало наявність неординарних особистостей, які зробили вагомий внесок в економічний та культурний розвиток регіону, країни, нації. Історія роду Потоцьких на генетичному рівні довела, що спадковість має визначальний вплив на духовний світ індивіда.

Українські маєтки Потоцьких за всіх часів, а особливо наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст., являли собою визначні культурні центри, були важливими осередками духовного життя суспільства. Так, наприклад, садибне будівництво, яким активно займалися Потоцькі, виступало як синтез архітектури, пластичних мистецтв і природи, об'єднаних у композиційно цілісний твір. Яскравим тому підтвердженням є Тульчинський маєток.

З-поміж загальних праць з історії резиденцій польської шляхти на давніх територіях Речі Посполитої доречно виділити наукові розвідки А. Урбанського [1], Р. Афтаназі [2]. Заслужують на увагу також дослідження Д. Малакова [3], І. та О. Родічкіних [4], в яких основну увагу приділено українським архітектурним ансамблям Потоцьких.

Серед будівель палладіанського типу, зведених на замовлення польських магнатів, особливе місце посідає ансамбль у Тульчині. Це один із наймонументальніших палацових комплексів доби класицизму на території України [5].

У 1818 р. О. Вельтман (1800-1870 рр.) – відомий письменник, військовий топограф, археолог, з 1852 р. директор Оружейної палати в Московському Кремлі, – так описував палац і спустілий сад Потоцьких: «Місцеположення Тульчина чудове. Палац із золотим девізом: «Хай буде навіки обителлю вільних і добродійних...». Але я забув про просторий сад, котрий має назву «Хороший», стави з лебедями, вольєр для співочих птахів, паркові мости». – «Он был хорош, как сень богов,

когда с Босфорских берегов в него богиня поселилась...» [6].

Станіслав Щенсний-Потоцький вибрав Тульчин своєю «столицею» в 1775 р. [7]. До Потоцького Тульчин був сотенним містечком Брацлавського полку, однак за часів цього всесильного магната статус міста змінився.

Станіслав Щенсний-Потоцький переніс свою резиденцію з Кристинополя до Нестервара. На той час він був одружений удруге, його дружиною стала Жозефіна Мнішек. За нею як посаг Потоцький одержав 110 сіл [8]. Занехаяне містечко Нестервар перейменували на Тульчин (від річки Тульчинки). Новий власник розширив свої володіння до 1,5 млн га, а тульчинський панський двір став центром його володінь.

У 1782 р. за проектом архітектора Лакруа [9] було споруджено величезний палац, по-царськи розкішний. Будівництво було здійснено руками селян, приписаних до тульчинських земель; будівельні матеріали постачалися з місцевих каменоломень та цегельного заводу.

Посеред вирівняного плато на березі річки Сільниця архітектор Лакруа збудував монументальний двоповерховий будинок із двома флігелями. Із будинком їх з'єднували дугоподібні галереї. Архітектура головного корпусу була стримана й велична, а переважно вертикальні елементи робили будівлю стрункою. Класичний палац прикрашав золотий напис на фронтоні: «*By zawsze wolnych i spotliwych był mieszkaniem – anno 1782 wystawiony*» («Хай буде навіки обителлю вільних і добродійних, року 1782 споруджений») [10].

Крім графського палацу, на території маєтку був цілий комплекс служб: конюшні, манеж, кордегардія (приміщення для військового караулу, а також для утримання арештованих під вартою), будинок для управляючого маєтком, торгові ряди, де продавали вироби тульчинських мануфактур, і навіть графський театр [11].

Інтер'єр палацу відзначався справжньою розкішшю. Сюди з усього світу звозили меблі, картини, кришталь, бронзу. А прогулюючись палацом за годинниковою стрілкою, можна було вивчити всю античну міфологію в залах Зевса, Афродіти, Гери, Золотому та Срібному. Унікальна картинна галерея, бібліотека та архів із 17 тисячами томів, колекції медалей та монет за цінністю зібрання могли змагатися з відомими музеями та бібліотеками світу. Недарма сучасники називали палац «подільським Версалем» або «королівством Тульчинським» [12].

Юліан Урсин-Немцевич щодо своїх вражень про Тульчин писав таке: «Доволі гористою місцевістю, поміж житніх ланів і зелених ломиків, я наблизився до Тульчина. Самі вже околиці цього великого міста свідчать про його господаря, чудові дороги, мости й небачені в цих краях плантації, ну й, звичайно, величезний парк з італійськими тополями й незнаними тут соснами вражають подорожанина. Біле, чепурне місто, будинки з

ганками, юрми жидів, москалів, сільського люду, скрізь великий рух, але над усе дивують просторі й чудові палацові споруди. Ансамбль творить величезний корпус на два поверхи із пишними колонами, з гарним кружганком на другому поверсі, з двома чудовими крилами по боках, оранжерея і стайні. Розкішні сходи ведуть до просторого передпокою, прикрашеного портретами великих предків Щенсного. Меблі, картини, кришталь, бронза, мармур – їх із далеких країв могли привезти тільки ті господарі, що не знали міри своєму багатству, – усе там сяє розкішшю; ніде в світі мені не доводилося бачити багатшої брами. Дедалі менше маєтних землевласників, а також заможних удільних князів укладають свої гроші в розбудову столиці...» [13].

У Тульчині творили: кращий поет Польщі, вчитель і попередник А. Міцкевича – Станіслав Трембецький; італійський живописець Лампі; видатний французький художник, механік, хімік і архітектор Лакруа; видатний польський письменник Юзеф Крашевський; угорський композитор Ференц Ліст.

За часів Потоцького в палаці жили представники найвідоміших аристократичних родин Франції. Це князі Поліньяки, Шуазелі, граф Понтмартен. Нащадки Потоцького мали близькі стосунки з найвідомішими людьми Європи – Бальзаком, Шопеном, Словацьким, Гі де Мопассаном та ін. [14].

Серед гостей тульчинського палацу були польський король Август Понятовський, турецький султан, князь Потьомкін, полководець Суворов, російський імператор Олександр II, національні герої Польщі Тадеуш Костюшко та Юзеф Понятовський [15].

Так, повертаючись навесні 1787 р. з Канева після віншування Катерини II, польський король Станіслав Август відвідав Тульчин, де його було прийнято з усією пишнотою. Казимеж Константи Броель-Платер, який супроводжував монарха у подорожі, із захопленням згадував, що рівного тульчинському палацу «не було і не існує в Україні, й столиця не посоромилася б його». Інша особа зі свити короля, зокрема єпископ Адам Нарушевич, додав у своєму щоденнику деякі деталі. Він писав, що король, захопившись бесідою, оглядав покої палацу, милувався величчю його архітектури, внутрішнім розташуванням і коштовним умеблюванням, найкращим у країні. Той самий автор також згадує про «архітектуру в новому руслі», завершений «*Operhauz*», в якому для шановного гостя і його свити було дано концерт [16]. На пам'ять про цю подію Потоцький подарував волю мешканцям округи в радіусі восьми кілометрів від Тульчина, а на центральній площі було встановлено кам'яну колону на гранітному п'єдесталі, яка завершувалася кулею зі шпилем.

Величезне багатство, усвідомлення вищості над менш заможними шляхетними родинами, намагання Щенсного бути видатним політичним діячем наклали певний відбиток і на «тульчинський двір».

Згадуючи відвідини Тульчина, польський мемуарист Ян Охоцький писав: «Не мав уявлення про ту пишноту, яка оточувала цього магната; то був двір короля, а не приватної особи» [17].

Ансамбль із парадним курдонером, що мав розміри 120 × 80 м, великим округлим газоном, відкритим у бік містечка, було розташовано на правому березі річки Сільниці. Пряма алея зорозово з'єднувала палац з костьолом у центрі Тульчина.

Масивна, але імпазантна будівля палацу складалася з трьох прямокутних двоповерхових корпусів, поставлених «покоєм» (у вигляді літери П) і з'єднаних між собою одноповерховими напів-круглими галереями-оранжереями з великими вікнами [18].

Цікаво, і навіть в певному сенсі по-сучасному, було розв'язано в тульчинському палаці проблему каналізації й опалення. Туалети мали розміщуватися в середній частині головного корпусу і в трьох місцях флігелів, переважно там, де були вхідні сіни. Вертикальні канали з'єднувалися з горизонтальними, підведеними на перший поверх кожного будинку, при довших зовнішніх стінах, під підлогою. Подальші канали з'єднували їх з резервуарами, які були сховані в землі в глибині саду.

Палац обігрівали в основному гарячим повітрям, яке розподілялось так само завдяки каналам, що були сховані у внутрішніх стінах обох ярусів. Топили внизу у величезних пічках, у кожній з яких могли поміститися дві дорослих особи. Звідти тепло розходилося по всьому будинку. Крім мармурових каменів, котрі лише незначною мірою піднімали температуру, в деяких приміщеннях палацу також знаходилися печі. Декілька таких печей збереглося в лівому крилі аж до післявоєнного періоду. Маючи висоту 2,5 м й основу у вигляді квадрата, вони стояли на плитах із сірого мармуру довжиною приблизно 2,7 м і шириною 1,30 м. Обидва кути плит з боку кімнат мали виступаючі заокруглення. Печі покривалися квадратними плитами, добре ошліфованими з двох боків, з рожевого мармуру, а можливо, також й інших кольорів, з довжиною сторін 20 см і товщиною 5 см [19].

Архітектурну композицію центрального корпусу створювало ритмічне розчленування фасадів колонами й пілястрами іонійського ордеру. Головний фасад виділявся балконом із десятьма колонами. Його фриз було прикрашено відлитим з міді й позолоченим написом польською мовою та великим мідним гербом угорі. Східний бічний корпус мав арковий отвір (колишній головний в'їзд). Східний та західний фасади бічних корпусів акцентувалися портиками дорійського ордеру і високими трикутними фронтонами. Начищена на свята покрівля палацу з мідної бляхи яскраво сяяла. Стіни прикрашали родинні портрети, живописні твори відомих майстрів – оригінали та копії. У палаці містилися нумізматичний кабінет, бібліотека. Оркестр, що грав на хорах, проголошуваний під залпи гармат гості були атрибутами життя, яке виривало в маєтку.

До ХХ ст. в інтер'єрах палацу збереглися карнизи і вставки з білого та рожевого мармуру, ліплення стель; в одній із зал – вишуканий камін з рожевого мармуру роботи італійських майстрів; у так званій білій вітальні – стіни з білого мармуру.

З рухомого оснащення, наприклад, меблів, автори мемуарів описали поверхово тільки декілька. Найбільше інформації стосується художніх зібрань, хоча, за винятком галереї родинних портретів, майже не згадується, яким чином полотна були розміщені. Крім того, всі розгорнуті описи колекцій тульчинського палацу походять із часів, коли на місці лишалася тільки частина колекції. Тому цілком закономірно, що, крім самих маєтків, поділу між дітьми підлягали також меблі, твори живопису і навіть бібліотечні та графічні зібрання. Даніель Буваа, який тримав у руках складений 1793 р. за наказом Щенсного-Потоцького один із реєстрів, пише, що «графські салони містили одну з найбагатших у Європі колекцій живопису, і тут були картини: Тиціана, Рембранда, Рафаеля, Рубенса, Ван Дейка, Лампі та ін.» Це були оригінали, зосереджені здебільшого в кабінеті господаря дому [20].

З Тульчина походили десятки картин різних шкіл, переважно з ХVIII ст., в основному французької та голландської, – як копії, так і оригінали. Окрему групу створювали портрети і родинні мініатюри, переважно періоду другого шлюбу Станіслава Щенсного-Потоцького та більш ранні, наприклад, портрети його батьків Францішка Салезія й Анни Ельжбети пензля невідомого художника. До іншої групи належали портрети, виконані Лампі, серед яких відомий портрет Щенсного-Потоцького в латах і червоному плащі в товаристві двох молодих синів – Щенсного Єжи та Станіслава (що є однією з трьох знаних авторських копій). Крім того, були портрети Жозефіни з Мнішків: на одній з картин вона намальована, сидячи перед мольбертом, у товаристві дочки Пелагії, на другій – в товаристві художника Летуара, на третій – з двома дітьми.

Маєтність Потоцьких славилася великою кількістю гравюр, портретних родинних мініатюр, натюрмортів, пейзажів, гобеленів, порцеляни, скульптур. Так, наприклад, до давніх тульчинських зібрань належало і мармурове погруддя короля Станіслава Августа, яке нині зберігається на Вавелі.

Палац прикрашали й символи минулої величі магнатського роду: старі мушкети, шаблі та дві корогви полків, виставлені Щенсним-Потоцьким, надзвичайно довга крива шабля гетьмана Ревери Потоцького в піхвах із шагренової шкіри, а також його залізна похідна каска, зброя гравірована золотом, килим з гербами Потоцьких та Мнішків (подарований Національному Музею у Варшаві), колекції скла у вигляді старосвітських келихів з гербами і польськими, латинськими та німецькими написами [21].

Осівши в Тульчині із Софією, Щенсний робив усе, що було в його силах (а міг він багато), аби

надати привабливості цій місцевості в очах вродливої грекині. На острові, посеред тульчинського ставка, він спорудив турецьку лазню, оточену колонами з майстерною різьбою в мавританському стилі, а розкішне обладнання за великі гроші спровадив із Константинополя [22]. Тож Софія могла розкошувати тут у турецьких ваннах, до яких звикла ще замолоду [23].

До східного флігеля прилягали будівлі для челяді, склади. Праворуч від воріт був манеж, де об'їжджали коней, ліворуч – одноповерхова цегляна споруда театру, поблизу якого стояла двоповерхова кам'яна «обержа» – полковий лазарет, а далі – стайня, кузня і цукровий завод.

Від самих сходів паркового фасаду з класичним чотириколонним портиком починалася чарівна галявина з легким ухилом до ставу з фонтаном і біломармуровою скульптурою «Нептун з нерідами». За палацом ріс чудовий парк. Як він виглядав за часів розквіту маєтку, можна бачити на давніх акварелях. Пейзажний парк займав велику ділянку між річками Тульчинкою та Сільницею. Територію парку з багатьма алеями, деревами і кущами, що komponувалися в мальовничі групи, було розбито на ділянки кількома меліоративними каналами, які збагачували парковий пейзаж. Утворені в такий спосіб численні острови сполучалися містками. Водну систему було створено за задумом Людвіга Метцеля, майбутнього творця «Софіївки», який працював у Тульчині вже 1786 р. Від фонтана до води полого спускалися двоє сходів, прикрашених мармуровими вазами [24].

У тихих водах віддзеркалювалися плакучі верби і каштани, височіли не бачені досі італійські (пірамідальні) тополі. За розпорядженням Потоцького з Італії привезли близько мільйона саджанців цієї рослини і розсадили в усіх його маєтках. Граф заснував лісову та сторожову служби й організував розсадники для вирощування садового матеріалу. Завдяки здатності швидко рости, ці монументальні дерева скоро стали невід'ємною частиною українського пейзажу.

Парк прикрашали альтанками, фонтанами та різноманітними скульптурними творами. В оранжереях росли мандарини, апельсини, лимони, стояли клітки з дивовижними птахами, біліли мармурові копії античних скульптур, зокрема «Фавн» із вілли Фарнезе. На одному з островів Щенський ховав улюблених собак. Один із собачих нагробків зберігся й дотепер.

Згідно з багатьма джерелами, парк у Тульчині називався «La Roche» («Хороший»). На думку Д. Малакова, це місцева іронічна трансформація першої назви «Ларош» чи «Лярошель», яку дав паркові його будівничий П'єр Лепро в 1793 р. [25].

Періодом найінтенсивнішого світського життя в Тульчині завжди був травень, коли з нагоди іменин Станіслава Щенсного (8 травня) і Софії (15 травня) сюди з'їжджалася на кілька тижнів уся родина та численні запрошені гості [26].

Далекий кузен господаря Тульчина, Леон Потоцький, малим хлопцем брав участь в одному зі щорічних родинних зібрань і залишив такі свої спогади: «Життя у Тульчині пливло із царським розмахом. Будинок був постійно переповнений, оскільки, крім численної рідні, сюди з'їжджалися дідиці з усього широкого околу, навіть із-за австрійського і прусського кордонів. Щойно хтось із кривих чи знайомих завітає до Тульчина, як мажордом відразу виділяє йому апартаменти, що відповідають його санові й потребам. До його послуг були карета й верхові коні. Приїде на день-два, а живе кілька тижнів, або й місяців, з дружиною та дітьми – так йому тут весело і комфортно. Обідали в палаці о другій годині пополудні, але хто хотів їсти в себе, то не тільки міг це робити, а й мав право запрошувати до свого столу інших. Тому не раз траплявся, що гість цілий тиждень їв і перебував у своєму покої з іншими, навіть не показуючись у дворі. Усі іменини воеводи, його дружини та членів родини святкували надзвичайно врочисто, а коли починався карнавал, у палатах тульчинського палацу гриміла музика, бенкет змінювався бенкетом, бал балом, вистава виставою, маскарад маскарадом. Статні й молоді дочки господаря допомагали мачусі підтримувати веселий настрій, а молоді зяті непомалу їм у цьому сприяли.

На день уродин воеводи, коли з'їхалася майже вся рідня, вирішили зробити йому сюрприз, а точніше, зобразити в живих картинах грецький Олімп. Подобиць цієї парадної okazji змальовувати не буду, перелічу лише деяких осіб, котрі брали в ній участь.

Сама дружина пана воеводи (Софія Потоцька) була Юноною, молодий Щенський Потоцький, син воеводи – Юпітером, пані Вікторія (вроджена Потоцька) де Шуазель – Беллоною, пані Ружа (вроджена Потоцька) Антонія Потоцька – Мінервою, моя мати – Флорою, п'ятнадцятирічний Владзімеж Потоцький – Марсом, Адам Мощенський – Сіленом, а мене, перебраного Бахусом, посадили на бочку і врочисто витягли на Олімп...» [27].

У 1811 р. в Тульчині гостював шотландський художник Вільям Аллан (1782-1850 рр.), який залишив після себе помітний слід у царині монументально-історичного живопису. Неабияку популярність здобули його великі полотна: «Битва під Ватерлоо з погляду англійців» (1843 р.) і «Битва під Ватерлоо з погляду французів» (1846 р.) У 1805-1813 рр. він жив у Росії, створивши в цей період багато портретів та жанрових сцен на російську тематику [28]. Аллан у своїх ескізах і акварелях увічнював красу тульчинського палацу, парку й околиць містечка, а найперше – недалеко «Софіївки», до якої часто навідувався, захопучаний пані Софією. Тульчин і далі був головною садибою пані Потоцької, яка запрошувала сюди своїх численних гостей. Але час від часу все товариство приїздило на кілька днів до Умані, щоб поми-

луватися там садами «Софіївки», які вражали своїм цвітінням пізньої весни та раннього літа [29].

1811 року з Петербурга в тривалу подорож на південь Росії й на Балкани вирушив 28-річний французький письменник Лагард. Огюст-Луї-Шарль де Лагард де Шамбона (1783-1853 рр.) – син французьких емігрантів, які в період Великої французької революції (1789-1799 рр.) знайшли прихисток у Німеччині, а потім у Росії. Перебував на дипломатичній службі. Своєю літературною творчістю здобув певну популярність, був членом кількох європейських наукових товариств [30].

На початку червня 1811 р. Лагард був запрошений до Тульчина. Під час подорожі Лагард посилав докладні листи своєму англійському другу Джуліусу Гріффіту; згодом він зібрав їх та видав книжкою, яка здобула в Європі велику, хоч і короткочасну, популярність. Саме вона і є основним джерелом, яке ілюструє перебування Лагарда в Тульчині влітку 1811 р.

Резиденція Потоцьких не розчарувала сподівань француза. Ділячись враженнями про неї з Гріффітом, він писав: «Тульчин – це справді польське Ельдорадо. <...> Сьогодні ввечері приготували полуденок в альтанці на краю саду. Капела заховалася в заростях, і звуки музики, що пливли звідти, справляли захопливе враження. Подали фрукти, набіл та тістечка. Проміння іскрилося серед листя; вродливі дами за сільським столом, спокій вечора, цілюща свіжість повітря – все це, здавалося, оживляє навколо нас сади Артеміди. Ми розважалися тут аж до вечірньої години, а потім поволи рушили в бік палацу...» [31].

Лагард був зачарований гостинністю пані Потоцької, а товариство, яке він тут зустрів, видалося йому надзвичайно милим. «Я проводжу чудові хвилини в товаристві <...> графині Софії; кожен день тут сповнений незвичайних вражень, кожна хвилина весела й радісна. <...> Ось який вигляд має день у Тульчині. Прокидаємося рано; прокинувшись, можна взяти купіль або освіжитися в чудовій річці, яка плине парком, або в лазні, збудованій на турецький взірць. Повертаємося до себе й снідаємо, потім кожен займається своїми справами, а коли вибиває третя, всі сходяться на обід. Стіл на п'ятдесят персон накрито в оранжереї; у центрі мармурової підлоги – водограй із численними струменями, що відсвіжують атмосферу й оживлюють пейзаж; попід стінами зали – статуї витонченої краси поряд із деревами найрізноманітнішого походження, на них затрачено величезні кошти, і вони нагадують тут, на півночі Європи (!), запахуші сади Провансу чи Італії. Ми проходжуємося цією прекрасною галереєю, очікуючи, коли подадуть обід. Входить графиня Софія в оточенні своїх чарівних дітей, і ми всі сідаємо за стіл. Якби я мав талант Грімо де ла Рейньєра, то детально змалював би ці чудові учти, котрі свідчать як про мистецтво кухаря, так і про багатство господині; та я не стомлюватиму тебе переліком меню й поведи зразу на перший поверх поряд з оранжереєю, де

ми п'ємо каву та їмо морозиво. Врешті розмова стає загальною, голоси перемішуються, ми складаємо проекти вечірньої прогулянки, а потім кожний іде до себе, щоб приготуватися до неї й кілька хвилин відпочити. Коли вибиває шоста, ми збираємося в салоні. Дами вбрані у прості сукні, які завжди їм так пасують. Під'їжджають карети, графиня сідає на коня, її супроводжують сини, <...> і ми всі вирушаємо на підвечірок до якогось околишнього саду. Звуки чарівної музики, що долинають із недалекого ліска, підкреслюють настрій гарного вечора. Ми проходжуємося, підіймаємося на пагорби, збираємо квіти, аж поки час, що збігає надто швидко для щасливих створінь, прикликає сутінки, і це стає сигналом до від'їзду. Ми повертаємося до палацу, щоб спільно завершити там вечір. У салоні всідаємося невеличкими групами, графиня вмощується на дивані в оточенні дам і гостей; l'abbé грає у кутку в шахи, віддалік діти щось собі читають або віддаються своїм розвагам. Кілька осіб грають у більярд; пан Аллан, наш шотландський Рафаель, малює гарні ескізи, якими збагачує альбоми дам. Нарешті подають вечерю; на селі це так само, як і в місті, найцікавіший момент усього дня. Ми гомонимо про все, що пережили сьогодні, складаємо плани на завтра; водночас це хвилини спогадів та надій; розмови стають абсолютно вільними. А коли надходить дванадцята і треба розставатися, нам здається, що ми ще не сказали одне одному тисячі речей; слова стають щоразу веселішими, думки – щоразу жвавішими, і північ настає в той момент, коли хотілося б, щоб була ще тільки восьма. Хоч-не-хоч, а треба врешті розходитися до своїх покоїв, і тільки тепер я можу написати тобі кілька слів. <...> Сьогодні ввечері ми дивилися комедію і балет. Діти розігрували невеличкі сценки, які скомпонував l'abbé Шалентон. Дівчатка вклали у гру багато фантазії, а в танець – усю свою граціозність. Театральна зала, розташована в одному з палацових крил, збудована за тим самим планом, що й у петербурзькому Ермітажі...» [32].

У Тульчині доживав останні дні й старий поет Станіслав Трембецький. Влітку 1811 р. автор «Софіївки» був тяжко хворий і взагалі не покидав свого помешкання. Трембецькому тоді було сімдесят три роки, але виглядав він, очевидно, набагато старшим, оскільки згодом з'явилася легенда про сторічного поета, який доживає свої дні на ласкавому хлібі пані Потоцької. Софія завжди пам'ятала вишукані компліменти Трембецького тридцятирічної давності, а похвальба її вроди в поемі «Софіївка» приємно лоскотала її жіноче самолюбство; але тульчинські протези пані Потоцької не поділяли її симпатій й іноді дозволяли собі образи на адресу німецького поета [33]. Одного разу Трембецького боляче скривдили: за грою в карти він посварився з нахабним і самовпевненим пленіпотентом Потоцької Томашем Вігурським, і той, не вагаючись, дав старому ляпасу. Трембецький викликав його на поєдинок, але Вігурський не

прийняв виклику й повідомив про це російську владу. Трембецького це, очевидно, приголомшило, і невдовзі після цього (12 грудня 1812 р.) він помер [34].

Позбавлений змоги особисто зустрітися з ушлявленим Трембецьким, Лагард заходився вивчати його гучний опис парку під Уманню, вдаючись по допомогу до тульчинського товариства, оскільки він не настільки добре знав польську мову, щоб самостійно читати поему про «Софіївку». Зацікавленість француза твором старого поета дуже припала до вподоби пані Потоцькій. Вона захочувала Лагарда прочитати поему, підказуючи йому ідею перекласти цей твір французькою мовою [35].

Утім, Лагарда не треба було спеціально заохочувати до читання поеми, яка прославляла красу уманського парку та його володарки. У своїй книжці він відверто пише про свої почуття до Софії. Однак головне, що Лагард узяв на себе моральне зобов'язання виконати прохання пані Потоцької й мусив дотримати даного їй слова стосовно перекладу «Софіївки» французькою мовою. Свою обіцянку він виконав, хоча його переклад вийшов друком уже після смерті Трембецького, у Відні, 1815 р. Цілком можливо, що пані Потоцька покрила всі витрати на друк французького видання «Софіївки», завдяки чому книжка вийшла в розкішному графічному оформленні [36], в якому було й кілька гарних краєвидів парку, вигравіюваних на основі акварелей Вільяма Аллана [37].

У спогадах про відвідини Тульчина 1818 р. О. Вельтман пише, що тут іще зберігалися залишки колишніх розкошів [38]. Враження від маєтку та парку декабристських часів добре передав Д. Мережковський у романі «Олександр І»: «Повз прекрасний, з мармуровою колонадою, палац графів Потоцьких вийшли на греблю ставу, з тінистою алеєю вікових осокорів; у кінці її шумів водяний млин» [39]. І далі: «Вийшли на дорогу, спустилися до ставу, минули греблю, палац Потоцьких та ввійшли до саду. Сад був величезний, схожий на ліс. У місті пилюка й спека, а тут, під тінню столітніх грабів, буків та ясенів, – прохолода одвічна; алеї, як просіки; галявини, таємничі заводи з болотяними травами і зляканими злетами качиних виводків» [40].

Улітку 1827 р. по дорозі до Одеси Тульчин відвідав відомий польський поет Юліуш Словацький, який захоплювався парком, що все ще сяяв пишнотою.

Після польського повстання 1830-1831 рр. маєток було конфісковано й передано Удільному відомству. Відтоді почався поступовий занепад маєтку, прискорений хвилею репресій після польського повстання 1863-1864 рр. [41].

Крім коротких характеристик, що стосуються як зовнішнього, так і внутрішнього вигляду палацу, наданими особами, котрі пізнали Тульчин у період розквіту (Нарушевичем та Немцевичем, який відвідав резиденцію Потоцьких аж тричі – в

1786, 1788 і 1818 рр.), наявні ще й інші матеріали, що були надруковані пізніше.

У 1839 р. на деякий час затримався у Тульчині Олександр Пшездзецький, ділячись пізніше своїми враженнями у виданій незабаром книзі [42]. У 1843 р. у давньому маєтку Щенсного перебував Крашевський [43]. Його опис належить до найбагатших і найбільш широких. Однак письменник даремно шукав у Тульчині сліди польщизни, чого з великим жалем не проминув підкреслити. Декілька сумних вражень на тему палацу і його оточення містяться в щоденнику садівника Северина Лусаковського, який завітав до Тульчина 1852 р.

На початку 60-х років Тульчин, що тоді вже належав Мечиславу Потоцькому, майже одночасно відвідували Станіслав Філіп Крижановський, відомий археолог, історик і колекціонер художніх творів, а також Адам Мелешко-Малишкевич, поет і збирач народних пам'яток. Перший з них у своїй малій монографії міста і резиденції подав найповнішу картину колекції полотен, що перебували тоді ще в палаці [44].

Усі, хто відвідував Тульчин приблизно в середині XIX ст., могли вже насолоджуватися лише рештками давньої розкоші. Ймовірно, більшість умеблювання і художніх творів діти Щенсного вивезли до своїх власних маєтків незабаром після його смерті. Цей факт підтверджує й Софія Потоцька, скаржачись, між іншим, у листі до пасинка Щенсного Єжи в 1808 р.: «Брати твої підступні, ставляться до мене ганебно. Вивозять геть усе з дому, і, якби я не привезла власних меблів, змушена була б мешкати в Ковалівці» [45]. Це було, певна річ, перебільшенням, проте значною мірою відбивало реальні факти.

Згідно з уривчастими даними, в першому із салонів висіли два, хоча й вицвілі, але все ще, на думку Крашевського, гарні гобелени, а також багато нових родинних портретів. Великий салон для прийомів той самий автор схильний був назвати «грецьким» – через меблі, що були оббиті в чорному кольорі із золотим, і в тому ж тоні витримані канделябри з темної бронзи, вкриті позолотою та подібними прикрасами. Бронзові канделябри розміщувалися також у салоні, що передував салону для прийомів, а поруч із ними стояло мармурове погруддя когось з Потоцьких, який мав «на диво шляхетну зовнішність». Крім того, тут висіло декілька портретів [46].

На другому поверсі розміщувалися спальні господарів дому, зокрема Мечислава Потоцького і якоїсь із його дружин. Не уточнюючи, про чії спальні йдеться, Крашевський, висловлює жаль, що «тут скрізь мертво, тихо, порожньо, серце стискається, бо життя звідти втекло». У кімнаті власника він помітив найбільше ознак цього життя, але настільки скромних, що ця кімната нагадувала скоріше камеру у в'язниці, ніж кімнату в розкішному палаці. Подібне враження охопило також Крижановського, котрий зауважив, що спальня господаря дому за формою подібна до малої комірки і

справляє враження скоріше убогої, скромної чернечої келії або місце спокутування грішної людини [47].

Спальня останнього з роду господаря в Тульчині мала з'єднуватися безпосередньо з просторою та світлою бібліотечною залогою, хоча, згідно з пізнішими матеріалами, зібрання книг палацу розміщувалося в одному з крил.

У своїх спогадах від 1852 р. Лусаковський оповідає, що в «королівських кімнатах» головного корпусу палацу «лежали зложені на купу і покриті опонами гори столового срібла, а також покриті опонами величезні люстри, все вкрите пилом, смутне, тихе, без життя, занурене в роздуми, мовчазне. У спальній кімнаті розкішні, величезні, покриті шовком і гобеленами королівські ложа мовчки дивилися на відвідувача. У картинній галереї найчудовіші шедеври, вкриті пилом, сумуючи виглядали з розкішних, позолочених рам. Звалені на купу книжки й архівні матеріали мали жалюгідний вигляд. Портретна зала Потоцьких (напівпуста) справляла на відвідувача болісне враження» [48].

Цікаво зауважити, що 1855 р. на запрошення генерала Абази до Тульчина прибув український художник Сошенко. Абаза доручив йому виконати для себе копії картин, які на той час ще були в палаці. Відомо, що художник перебував на повному пансіоні, обідав за столом з Абазою, гуляв парком, насолоджувався життям. Серед копій, написаних ним у Тульчині, був і портрет роботи Ж. Лампі «прекрасної фанаріютки» Софії Потоцької [49].

Можна прийняти як незаперечний факт, що в період відсутності власника дому багато художніх творів, навіть родинних пам'яток Потоцьких, попросту зникло.

Це стосується головним чином архіву, з фондів якого «брав, хто хотів», як пише поет і збирач пам'яток національної культури Адам Мелешко-Малишкевич, який відвідав Тульчин у червні 1864 р. Мечислав Потоцький на той час уже кілька років жив у Парижі, отож парком і палацом гостя супроводжував генеральний управитель за дорученням примусового державного правління генерал Платон Абаза [50]. Занедбаний палац стояв пустою, але увагу Мелешка-Малишкевича привернули гарні портрети, що висіли на стінах, і серед них портрет Софії Потоцької. «Вона була прекрасна, буйне хвилясте волосся каскадом спадало їй на плечі. На ній була пурпурова горжетка, оторочена лебедим пухом; горжетка ця ледь затуляла оголені перса. Класичні риси обличчя випромінювали гідність та незворушний спокій». Хоча в більшості покоїв вже не було жодних меблів та предметів хатнього вжитку, деякі з них усе ще зберігали пишноту півстолітньої давності. «Кабінет Щенного Потоцького скидався на меморіальний музей, обвішаний мініатюрами, портретами та силуетами різних осіб, краєвидами «Софіївки», символічними композиціями. Поряд із чудовим бюрком стояв гарний і дуже коштовний панцир Щенного, великого коронного гетьмана, діда, а навколо висіла зброя різного гатунку, виблискуючи кош-

товним камінням. Опочивальня Софії цілковито була витримана у барвах світланкової зорі; рожеві з білим адамашкові шпалери були зібрані вгорі в розетку, з якої звисала рожева кришталева лампа» [51].

Одним із найцінніших скарбів тульчинського маєтку був його архів. У 1864 р., а вірогідно, й раніше, він розміщувався у лівому крилі палацу, займаючи овальну залу з вікнами, на яких були грати. Довкола залу оточували дубові шафи, що сягали стелі, із шухлядами внизу, призначеними для збереження пергаментних рулонів та фольги. Оглядаючи ці шафи одну за одною, Мелешко-Малишкевич міг стверджувати, що в них зберігалися документи, які сягали XIV ст. З тієї епохи мало походити найбільше документів, писаних на пергаменті, серед яких королівські жалувані грамоти, різноманітні юридичні документи, реєстри та ін.

Крім документів, що стосувалися безпосередньо родини Потоцьких, в архіві були також документи відносно споріднених родин. Серед них: Лашчів, Центнерів, Полубінських, Тарлів, Калиновських, Сенявських, Собеських, Веслів, Радзивіллів, Браницьких, Мнішків, Брилів, Яблуновських та ін. Крім того, Мелешко-Малишкевич бачив декілька листів королеви М. Собеської, які були написані польською, документи з канцелярії Яна Тарли, сандомирського воєводи, з-поміж іншого, його листування з французьким послом у Стамбулі, декілька листів Мазепи, писаних польською мовою «товстим пером і товстими літерами» із «замашистим хвостом». У другій обкованій скриньці зберігалася спадщина багаторічного резидента Тульчина, співця «Софіївки» Станіслава Трембецького [52].

Майже відсутні відомості про тульчинські зібрання, що зберігалися в палаці за часів Мечислава Потоцького. Перед продажем своєї спадщини Строгановим він вивіз до Парижа найцінніші предмети, в тому числі, меблі, картини, скульптури й інші художні твори. Однак деяких із них не зміг забрати, а ще інші вивозити просто не хотів.

Родинний архів, а скоріше те, що лишилося ще від нього, Мечислав продав разом з палацом Строгановим. Але ще раніше син генерала Абази значну частину рукописних зібрань вивіз до Одеси і там розпродавав їх між аматорів та бібліофілів, і навіть торгівців макулатурою [53].

Після того, як 1875 р. Тульчинський палац Потоцьких було передано до Військового відомства, масток остаточно занепав. На той час тут ще лишалися сліди від старих композицій, незруйнованими стояли паркові мости, все ще милували око чарівні пейзажі навколо ставів. Але подальша доля тульчинського маєтку була ще жалюгіднішою. Частину службових корпусів, зокрема стаєнний, було зруйновано протягом 1917-1920 рр. У XX ст. паркові насадження було вирубано. Відтак одна з найкоштовніших перлин садово-паркового мистецтва України перестала існувати. Майже повністю було перебудовано театральний корпус. Із 1975 р. спеціалісти інституту «Укрпроект-реставрація»

досліджували тульчинський ансамбль та опрацювали проект його реставрації. Було передбачено відтворення втрачених частин ансамблю, в тому числі театрального і саєнного флігелів, а також парку. Ці об'єкти палацово-паркового ансамблю Потоцьких включені до затвердженого Урядом Переліку видатних пам'яток історії та культури, які лише передбачається відтворити.

Таким чином, можна зробити висновки:

Тульчинський палац Потоцьких, який було збудовано 1782 р. Станіславом Щенним-Потоцьким, являв собою наймонументальніший палацовий комплекс доби класицизму на території України. Палацово-парковий ансамбль Потоцьких було створено як синтез архітектури, мистецтва, природи. Перенесення резиденції Щенсного-По-

тоцького з Кристинополя до Тульчина сприяло швидкому соціально-економічному розвитку міста та його околиць. На території маєтку був цілий комплекс підсобних служб, торгові ряди, де продавали вироби тульчинських мануфактур, і навіть графський театр. Надзвичайно багата картинна галерея, бібліотека та архів із 17 тисячами томів, колекції медалей і монет являли ціннісне зібрання, яким би могли пишатися відомі музеї та бібліотеки світу. Тульчинський палац був осередком для спілкування і творчої ініціативи художників, письменників, філософів, музикантів, а також світом високої архітектури і садово-паркового мистецтва, центром інноваційних технологій у палацово-парковому мистецтві кінця XVIII – початку XIX ст.

ЛІТЕРАТУРА

1. Urbański A. Memento kresowe. – Warszawa, 1929. – 156 s.; Urbański A. Podzwonne na zgliszczach Litwy i Rusi. – Warszawa, 1928. – 159 s.; Urbański A. Pro Memoria. – Warszawa, 1929. – 154 s.; Urbański A. Z czarnego szlaku i tamtych rubieży. – Warszawa, 1928. – 136 s.
2. Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. T. 9. Województwo Podolskie. – 2-e wyd. – Wrocław, Warszawa, Kraków, 1996. – 458 s.; Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. T. 10 : Województwo Braclawskie. – 2-e wyd. – Wrocław, 1996. – 576 s.; Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. T. 11. Województwo Kijowskie. – 2-e wyd. – Wrocław, Warszawa, Kraków, 1996. – 573 s.
3. Малаков Д. Архітектор Городецький / Д. Малаков. – К. : Кий, 1999. – 240 с. ; Малаков Д. В. Минуте Немирова / Д. В. Малаков. – К. : Оранта, 1998. – 111 с. ; Малаков Д. В. По Брацлавщине (От Винницы до Тульчина) / Д. В. Малаков. – М. : Искусство, 1982. – 174 с.
4. Родічкін І. Д. Старовинні маєтки України : [книга-альбом] / І. Д. Родічкін, О. І. Родічкіна. – К. : Мистецтво, 2005. – 384 с.
5. Там само. – С. 83.
6. Вельтман А. Ф. Странник / А. Ф. Вельтман. – М., 1978. – С. 51-52.
7. Степанюк К. Тульчин: Путівник / К. Степанюк. – Вінниця : Книга-Вега, 2007. – С. 6.
8. Малаков Д. В. По Брацлавщине (От Винницы до Тульчина) / Д. В. Малаков. – М. : Искусство, 1982. – С. 142.
9. Krzyżanowski S. Tulczyn. – Kraków: Główny skład w księgarni W. Wielogłowskiego, 1862. – 27 s.
10. Центральний державний історичний архів України м. Києва (далі ЦДАУК). Ф. 2214. Месрович Валентин Леонович (1908-1972 рр.) – краснавець, дослідник історії Державного дендрологічного парку «Софіївка» (Умань) та його засновників Потоцьких. – Оп. 1. – Спр. 6. «Софіївка» (Умань) и история семьи ее устроителя Щенского Потоцкого в связи с историей России, Польши и Украины второй половины XVIII в. и первой четверти XIX в. Рукопись. – Арх. 5.
11. Тульчин. Дворец [електронний ресурс] // Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР / [гл. ред. Н. Л. Жариков]. – Т. 2. – Режим доступу : http://ua.vlasenko.net/_pgs/vinnyska.html.
12. Павленко Л. Тульчинський Версаль [електронний ресурс] / Л. Павленко // Пенсійний кур'єр. – Режим доступу : http://www.courier-pfu.com.ua/ua/text.html?_m=mag&_c=view&_t=articles&stid=1237&mags_number=107&menu_cat_id=47.
13. Niemcewicz J. U. Podróże historyczne po ziemiach polskich między rokiem 1811 a 1828 odbyte. – Paryż, 1858. – S. 305–306.
14. Тульчин – європейське містечко [електронний ресурс] // Форум молодих лідерів України. – Режим доступу : <http://www.mlu.org.ua/cms/content/view/524/548/>.
15. Сметанская О. Город-музей Тульчин на Винничине отмечает 400 лет со дня своего основания / О. Сметанская // Факты. – 2007. – 4 июля. – № 116. – С. 16.
16. Naruszewicz A. Dyariusz podróży Najjaśniejszego króla polskiego Stanisława Augusta na Ukrainę i bytności w Krakowie aż do powrotu do Warszawy dnia 22 lipca roku 1787. – Warszawa, 1787. – S. 163.
17. Малаков Д. В. По Брацлавщине (От Винницы до Тульчина) / Д. В. Малаков. – М. : Искусство, 1982. – С. 144–145, 149.
18. Родічкін І. Д. Вказана праця. – С. 84.
19. Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. T. 10 : Województwo Braclawskie. – 2-e wyd. – Wrocław, 1996. – S. 439–440.
20. ЦДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники на Правобережній Україні. – Оп. 2. – Спр. 2962. Матеріали фонду Потоцьких на фр. яз. 1760-1799 гг.
21. Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. T. 10 : Województwo Braclawskie. – 2-e wyd. – Wrocław, 1996. – S. 445.
22. Przewdziecki A. Podole, Wołyń, Ukraina, obrazy miejsc i czasów. – Wilno, 1841. – Т. II. – S. 97.
23. Лоск С. Історія прекрасної бітніки / С. Лоск. – К. : Юніверсал, 2005. – С. 273.
24. Родічкін І. Д. Вказана праця. – С. 84.
25. Малаков Д. В. По Брацлавщине (От Винницы до Тульчина) / Д. В. Малаков. – М. : Искусство, 1982. – С. 150.
26. Лоск С. Вказана праця. – С. 293.
27. Potocki Leon. Urywek wspomnień. – Poznań, 1876.
28. Dictionary of National Biography. – Т. I. – London, 1885. – S. 297–298.
29. Лоск С. Вказана праця. – С. 354.
30. Там само. – С. 428.
31. Lagarde [Auguste de Lagarde de Chambonas]. Voyage de Moscou à Vienne par Kiow, Odessa, Constantinople, Bucarest et Hermanstadt, ou Lettres adressées à Jules Griffith. – Paris, 1824. – S. 81, 85–86.
32. Там само. – С. 87–90, 112–113.
33. Лоск С. Вказана праця. – С. 359.
34. Kaleta R. Grób Trembeckiego // Przegląd Humanistyczny. – R. II. – 1958. – Z. 4 (7). – S. 101–106.

35. Лоск С. Вказана праця. – С. 359.
36. Łojek J. Potomkowie Szczęsnego. Dzieje fortuny Potockich z Tulczyna; 1799-1921. – 4-e wyd. – Warszawa : Alfa-Wero, 1996.
37. Лоск С. Вказана праця. – С. 360.
38. Родічкін І. Д., Родічкіна О. І. Вказана праця. – С. 86.
39. Мережковский Д. С. Павел Первый. Александр Первый / Д. С. Мережковский // Царство зверя. Трилогия. – Т. 3. – М. : Издательство «Правда», 1990. – С. 428.
40. Там само. – С. 434.
41. Родічкін І. Д. Вказана праця. – С. 86.
42. Przewdziecki A. Podole, Wołyń, Ukraina, obrazy miejsc i czasów. – Wilno, 1841. – Т. II.
43. Kraszewski J. I. Wspomnienia Odessy, Jedysanu i Budzaku. Dziennik przejazdu w roku 1843. Od 22 czerwca do 11 września. – Wilno, 1845. – Т. I. – S. 72 ; Sobieszkański F. M. Wiadomości historyczne o sztukach pięknych w dawnej Polsce. – Warszawa, 1849. – Т. II. – S. 199.
44. Krzyżanowski S. Tulczyn. – Kraków : Główny skład w księgarni W. Wielogłowskiego, 1862 ; Maleszewski W. Ze skarbczyka Adama Mielezki // Tygodnik Ilustrowany. – 1907. – № 37. – 31 lipca.
45. ЦДДАУК. Ф. 49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп. 2. – Спр. 1758. Письма графине Софие Потоцкой графу Феликсу Потоцкому, Буковенскому и др. Часть 1. 1759-1816. – Арк. 33–38.
46. Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej / R. Aftanazy. – Т. 10 : Województwo Braclawskie. – 2-e wyd. – Wrocław, 1996. – S. 448.
47. Там само.
48. Там само. – С. 449–450.
49. Малаков Д. В. По Брацлавщине (От Винницы до Тульчина) / Д. В. Малаков. – М. : Искусство, 1982. – С. 44.
50. Лоск С. Вказана праця. – С. 394.
51. Maleszewski W. Ze skarbczyka Adama Mielezki // Tygodnik Ilustrowany. – 1907. – № 37. – 31 lipca.
52. Там само.
53. Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. – Т. 10 : Województwo Braclawskie. – 2-e wyd. – Wrocław, 1996. – S. 452.

Рецензенти: Тригуб П. М., д.і.н., проф. ;
Бушин М. І., д.і.н., проф.

© Чубіна Т. Д., 2010

Стаття надійшла до редколегії 05.07.2010 р.